

דף שבועי

בס"ד

פרשת שמיני, תשפ"ב, מספר 1463

חידת "פרה אדומה" על פי פתיחתא אחת ממדרש פסיקתא דרב כהנא ארנון עצמון

'פרה אדומה', ומציבה את אופייה החידתי במרכז עניינה. במאמר זה ברצוני להציע עיון תמציתי בפתיחתה של 'פסקה' זו, ולנסות לעמוד על מגמותיה הרעיוניות תוך שחזור מקורותיה ודרכי עיצובה.¹

פיסקת פרה בפסיקתא, ככל שאר הפסקאות, בנויה במתכונת קבועה ומוקפדת המגלה סימנים ברורים של עריכה ספרותית מגמתית. בראש הפסקה עומדת חטיבת פתיחה משמעותית, הכוללת רצף של "פתיחתאות". פתיחתאות אלו הינן דרשות בעלות מבנה רטורי קבוע הנפוץ מאד בספרות מדרשי האגדה, והמאופיין בציטוט של "פסוק מרחוק" ודרשתו באופן שמתקשר בסופו של דבר לפסוק שאותו רצה הדרשן להאיר.² קריאה זהירה ורבת קשב של המדרש ומקבילותיו מלמדת שעורך הפסיקתא ראה בחטיבות

קריאת פרשת "פרה אדומה" בכל שנה מתועדת במשנה (מגילה ג, ד, לפי נוסח כ"י קאופמן, משניות ה-ו) במסגרת הנוהג להפסקת סדר הקריאה התלת-שנתי הרגיל למשך ארבע שבתות:

ראש חודש שלאדר שחל להיות בשבת קוראים בפרשת שקלים...; בשניה זכור; בשלישית פרה אדומה; ברביעית החדש הזה לכם; בחמישית חוזרין לסדרן.

איננו יודעים אל נכון מה היה מקור התקנה, והאם מדובר בתקנה אחת או בתהליך מדורג שבמהלכו הצטברו ארבע קריאות נפרדות לאותו פרק זמן. כך או כך נראה כי מטרת קריאות אלו ליצור מעין מבוא רוחני לחודש ניסן. הקריאה השלישית ברשימה זו, פרשת "פרה אדומה" (במ' יט:ב ואילך), עוסקת בסדר ההיטהרות מטומאת מת באמצעות אפר הפרה. הנוהג לקוראה קודם לראש חודש ניסן מסמל את ההכנות הדרושות לקראת קורבן הפסח.

פרשת 'פרה אדומה' מפורשת אמנם בהרחבה כבר במסגרת המדרש התנאי הקדום, ספרי במדבר, אך הפרשנות שם היא הלכתית בעיקרה, ואין בה התייחסות מיוחדת לנוהג קריאתה או לטיבה החידתי של מצוות 'פרה אדומה'. לעומת זאת, המדרש האמוראי המאוחר יותר (מאה חמישית לספירה בקירוב), המכונה "פסיקתא דרב כהנא" (להלן: פסיקתא), הכולל פרשות מדרשיות (פסקאות) המוקדשות למועדים ושבתות מיוחדות במהלך השנה, כולל 'פסקה' שלמה הממוקדת במצוות

1 עוד על מדרש מרתק זה, שכמעט ואבד מארון הספרים המדרשי, ראו בהרחבה בספרי: בניי, היו קורין פרשה זו: עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא, ירושלים תשפ"ב; שם לא עסקתי בפסקה של פרשת 'פרה אדומה'.

2 קיימת תפיסה מחקרית נפוצה הרואה בפתיחתאות כמשקפות תבנית רטורית אורלית שמטרתה הייתה ליצור עניין בדרשות בקרב באי בתי הכנסת. תפיסה זו התפתחה בעיקר תודות למחקריו פורצי הדרך של יוסף היינימן בדבר מקורן של הפתיחתאות בדרשות בציבור, ראו: 'היינימן', "הפתיחתות במדרשי אגדה: מקורן ותפקידן", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 4/2 (תשכ"ט), עמ' 43-47. ואולם, במקביל התפתחו תפיסות אחרות הרואות בפתיחתאות יצירות ספרותיות מלאכותיות, פרי מלאכתו של עורך המדרש. לטעמי, שני הכיוונים עולים בקנה אחד. היינו, הרקע להופעת הפתיחתאות כצורה רטורית נפוצה הוא דרשות בעל פה, כפי שהטעים היינימן, אך ריבוי הפתיחתאות בחיבורים שלפנינו הוא תוצר של פעילות עריכתית במסגרת קונבנציה ספרותית, כפי שאראה להלן.

* פרופ' ארנון עצמון מלמד במחלקה לתלמוד, בר-אילן.

** מאמר זה מוקדש לעילוי נשמת ידיד נפשי וחברי ללימוד משה בינה ז"ל שנלב"ע בהושענא רבה תשפ"ב.

שבהם מתקיים פרדוקס הקשור לטומאה וטהרה:

תמן תנינן: בהרת כגריס טמא פרח בכלו טהור.

מי עשה כן, מי צוה כן, מי גזר כן, לא יחידו של עולם?

תמן תנינן: האשה שמת וולדה בתוך מעיה והושיטה החיה את ידה ונגעה בו, החיה טמאה טומאת שבעה, והאשה טהורה עד שיצא הולד.

המת בבית טהור, יצא מתוכו הרי הוא טמא. מי עשה כן, מי צוה כן, מי גזר כן, לא אחד, לא יחידו של עולם.

ותנינן תמן: כל העסוקין בפרה מתחילה ועד סוף מטמאין בבגדים, היא עצמה מטהרת טמאים. אלא אמר הקב"ה: חוקה חקקתי וגזירה גזרתי ואין את רשיי לעבור על גזירתי – "זאת חקת התורה אשר צוה ה' לאמר" (במ' יט:ב).

הדרשן מביא כאמור רצף של הלכות, ציטטות או פרפרזות של משניות, המדגימות את הרעיון שרק יחידו של עולם הוא זה שיכול לגזור כך, להוציא טהור מטמא. הצלע האחרונה עוסקת בחוקת הפרה אדומה, שגם בה מתקיים תהליך פרדוקסלי שבו "כל העסוקין בפרה מתחילה ועד סוף מטמאין בבגדים, היא עצמה מטהרת טמאים"⁵. כלומר, במובן מסוים משתקף גם כאן הפסוק מאיוב "מי יתן טהור מטמא". ואולם בניגוד לצפוי, צלע זו אינה מסתיימת בתבנית החוזרת עד כה והמהדהדת את פסוק הפתיחתא, אלא בתבנית רטורית אחרת הקושרת אותה לפסוק הקריאה הראשון: "אלא אמר הקב"ה: חוקה חקקתי וגזירה גזרתי ואין את רשיי לעבור על גזירתי – 'זאת חקת התורה אשר צוה ה' לאמר'". תבנית סיום זו שונה מהתבנית החוזרת עד כה לא רק בסגנונה אלא גם בתוכנה ובדגש הרעיוני שלה. בעוד שהתבנית החוזרת מדגישה את ייחודיותו של האל שרק הוא מסוגל "לתת טהור מטמא", כלומר לקבוע מציאות הלכתית הנראית בעינינו כפרדוקסלית ובלתי סבירה, הרי שהתבנית המסיימת מדגישה את המוחלטות של גזירת האל ואת החובה לציית לה אף שטעמה אינו מובן.

הפתיחה של הפסקאות את עיקר יצירתו, ודרכן הוא ביטא את תפיסותיו הפרשניות והרעיוניות באשר לתוכן הקריאות ולמועד לו הן הוקדשו. סיבה אפשרית לכך היא שהמבנה הרטורי של הפתיחתאות מאפשר חופש יצירה רב בבחירת הפסוקים ומוקדי העניין, בניגוד לדרשות הפרשניות הרגילות המשועבדות לרצף הפסוקים. יתרה מזאת, מתברר שברוב הפסקאות, הפתיחתא הראשונה, שהיא בדרך כלל אנונימית, קובעת את כיוון הפרשני והרעיוני של הפסקאות בכלולתן, ולכן סביר להניח שהן פרי יצירתו של אותו עורך.

לאור זאת, ניגש עתה לעיין בפתיחתא הראשונה בפסקת פרה (ד, א, עמ' 54 ואילך במהדורת דב מנדלבוים). פתיחתא זו היא אנונימית כצפוי, ומהלכה הדרשני מבוסס על קריאה יצירתית של הפסוק מאיוב: "מי יתן טהור מטמא לא אֶחָד" (אי' יד:ד). על פי פשט הכתוב, דברי איוב כאן מביעים תרעומת על שאין אפילו אחד שיזכה לכך שהאל שהכריז עליו כי הוא רשע (טמא) יוכל להפוך לזכאי (טהור).³ בניגוד לכך, המדרש קורא את סיומו של הפסוק, "לא אֶחָד", כתמיהה רטורית, ומפרש שרק האל "יחידו של עולם" יכול להפוך טמא לטהור. לרעיון זה מונה הדרשן מספר דוגמאות מעולמות תוכן שונים. הדוגמה הראשונה כוללת רשימה של דמויות או תופעות חיוביות שיצאו או נבעו ממקום שלילי:

כגון אברהם מתרח; חזקיה מאחז; ומרדכי משמעיה.⁴

ישראל מאומות; העולם הבא מהעולם הזה.

מי עשה כן, מי צוה כן, מי גזר כן, לא אחד? לא יחידו של עולם!?

המשפט המסיים צלע זו מנוסח כתמיהה רטורית והוא פרפרזה של הפסוק; רק יחידו של עולם עשוי לגזור כן, שייצא טמא מטהור!

הדוגמאות הבאות שמביא הדרשן שונות במהותן מאלו שהובאו בצלע הראשונה, אך מסתיימות ברובן באותו מטבע רטורי שראינו. מדובר ברצף של מספר מקורות הלכתיים

3 ראו: עמוס חכם, עולם התנ"ך: איוב, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 91.

4 באחד מכתבי היד של המדרש (אוקספורד 128) במקום "מרדכי משמעיה" מובא "יאשיהו מאמון", וכך גם במקבילה התנחומאית המאוחרת במדבר רבה יט:א.

5 זוהי פרפרזה של משנה פרה ד, ד.

חסרת היגיון אלא יותר מכך; היא כרוכה בפרדוקס של ממש. דרשת ר' לוי הייתה כאמור הבסיס לתבנית החוזרת במהלך הפתיחתא.

לעומת זאת, תבנית הסיום של הפתיחתא, המדגישה את החובה לציית לחוק הא-להי אף שאיננו מבינים אותו, מקורה בדרשה אחרת. כוונתי לדרשה אגדית המופיעה בהמשך הפיסקה (סוף סעיף ז) והמספרת על גוי ששאל את רבן יוחנן בן זכאי על כך שמעשה הפרה האדומה נראה כמעשה כשפים. ריב"ז הסביר לו שהמעשה דומה לפעולות שהוא מכיר מעולמו להסרת רוח טומאה מאדם. תלמידי ריב"ז המזהים את התשובה לגוי כ"דחייה בקנה" מבקשים תשובה של ממש, ועל כך הוא עונה להם:

חייכם, לא המת מטמא ולא המים מטהרים, אלא גזירתו של הקב"ה הוא. אמר הקב"ה: חוקה חקתי גזירה גזרתי ואין אתה רשאי לעבור על גזירתי – "זאת חקת התורה" (במ' יט:ב).

אין מדובר כאן בתמיהה על הפרדוקסליות הטמונה במעשה הפרה, אלא בניסיון להבין את ההיגיון הבסיסי שבתשתיתה והתועלת שהיא מביאה. הניסוח המיוחס לריב"ז הוא אפוא הבסיס לתבנית הסיום של הפתיחתא.

לסיכום, עיוננו הקצר בפתיחתא הראשונה של פיסקת 'פרה אדומה' העלה שהיא משלבת בתוכה בצורה חלקה וכמעט בלתי מורגשת שני יסודות שונים המופיעים בדרשות אחרות, קדומות יותר, מהמשך הפיסקה. מקורם של יסודות אלה במסורות קדומות יותר המופיעות בחלקים הפרשניים והאגדיים שבהמשך הפיסקה. עורך המדרש שילב את שני היסודות, כמעשה חושב, בפתיחתא אחת ומיקם אותה בראש פיסקת 'פרה אדומה', ובכך הוא התווה את הכיוון הרעיוני והפרשני לפיסקה בכללותה.

והנה עיון בהמשך הפיסקה מגלה שאכן מדובר בעירוב של שני רעיונות מדרשיים שמקורם ותוכנם שונה. התבנית החוזרת, המדגישה את היסוד הפרדוקסלי שבפרשת 'פרה אדומה', מקורה בדרשה פרשנית (סעיף ו), המיוחסת לר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי. הוא מונה ארבעה דברים ש"יצר הרע משיב עליהם": אשת אח, כלאיים, שעיר המשתלח ופרה.⁶ דרשה זו של ר' לוי מבוססת על מסורת קדומה יותר המובאת במדרש התנאי 'ספרא' (אחרי מות, ח:י, מהדורת וויס, דף פו ע"א), על הפסוק "את משפטי תעשו ואת חקתי תשמרו ללכת בהם אני ה' א-להיכם" (וי' יח:ד):

"את משפטי תעשו" – אלה הדברים הכתובים בתורה שאלו לא נכתבו בדין היה לכתבן, כגון: הגזלות והעריות ועבודת אלילים וקללת השם ושפיכת דמים שאלו לא נכתבו בדין היה לכתבן.

"וְאֵת חֻקֵי תְשִׁמְרוּ"⁷ – ואלו שיצר הרע משיב עליהם ואומות העולם עובדי אלילים משיבין עליהם. כגון: אכילת חזיר ולבישת כלאים וחליצה יבמה וטהרת המצורע, שעיר המשתלח שיצר הרע משיב עליהן ואומות העולם עובדי אלילים משיבין עליהן. תלמוד לומר "אני ה'" – חקקתם, אין את רשאי להשיב עליהם.

מסורת קדומה זו מבארת את ההבחנה בין משפטי ה' שהגיונם ברור לבין חוקותיו הנראות חסרות היגיון, ולכן חשופות לביקורת מצד היצר הרע ואומות העולם.⁸ באותה מסורת מנויות מספר דוגמאות לאותן חוקות, אבל "פרה אדומה" אינה מוזכרת ביניהן. ר' לוי אימץ את העיקרון העולה מהמסורת הקדומה, אך חידד אותו ומיקדו רק באותן הלכות שבהן התורה מזכירה את המונח "חוקה", המורה לדעתו על כך שאותה הלכה אינה רק נראית

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2> כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

6 על כך ראו: משה ויינפלד, "דברים שהשטן, יצר הרע, אומות העולם, משיבין עליהן", ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 105-110.
7 על פי כתבי היד וטיקן 66 ואוקספורד 151, וכן בהגהות הגר"א שם.

8 הדרשה נמצאת במכילתא דעריות ומתאימה לאסכולת דבי ר' ישמעאל. ראו על כך בהרחבה: ישי רוזן-צבי, "דברה תורה כנגד היצר": דבי ר' ישמעאל ומקורו של יצר הרע", תרביץ עו, א/ב (תשס"ז), בעיקר בעמ' 48, ובספרות המובאת שם בהע' 27.